

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۰/۲۱

تاریخ پذیرش: ۹۵/۱/۱۷

فصل نامه علمی - تخصصی عصر آدینه

سال نهم، شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۵

پیوند شعر مهدوی و شعر دفاع مقدس

حسن نوروززاده^۱

علیرضا فولادی^۲

چکیده

شعر مهدوی از زیرمجموعه های شعر ولایی است که در قلمرو شعر آیینی دامنه گستره داری دارد. پیشینه شعر مهدوی به بدو پیدایش زبان فارسی (دری) برمی گردد که از نام حضرت مهدی علیه السلام به عنوان نماد صلح، آرامش و عدل و از نام دجال، به صورت نمادی برای جنگ، فتنه و پلیدی یاد می شده و توصیفات به صورت کلی بوده است.

دفاع از ناموس، جان، اعتقادات، سرزمین و حقوق فردی و اجتماعی، در تمام ملل و جوامع متمدن بشری وجود داشته و سابقه ای به قدمت تشکیل اجتماعات بشری دارد. این مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم و ستم، سبب ظهور ژانری خاص از ادبیات به نام ادبیات مقاومت شد. بسیاری از آثار بزرگ و شاهکارهای ادبیات جهان، مربوط به ادب مقاومت است. مقاومت و ادب مقاومت در ایران نیز پیشینه ای کهن دارد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و شروع جنگ تحمیلی که مقاومت مردم در برابر دشمن را در پی داشت، شعرا نیز در اشعار خود به توصیف صحنه های نبرد، دلاوری های رزمندگان، شهید و شهادت و... پرداختند و گونه ای از شعر مقاومت به نام شعر دفاع مقدس را به وجود آوردند که تا آن زمان در ادب فارسی سابقه نداشت. از جمله ویژگی های شعر دفاع مقدس، موضوع انتظار موعود و ظهور حضرت مهدی علیه السلام است که در شعر آن دوران، حضوری گسترده دارد.

۱. کارشناس ارشد ادبیات فارسی، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی قم (نویسنده مسئول) (hasan.n.11363@gmail.com).

۲. دانشیار و عضو هیأت علمی دانشگاه کاشان.

این نوشتار بر آن ست که با روش توصیفی - تحلیلی، ارتباط شعر مهدوی و شعر دفاع مقدس و تأثیر آموزه‌های مهدوی بر شعر آن دوران را بررسی کند. همچنین در پی اثبات این فرضیه است که شعر دفاع مقدس همچون شعر مهدوی از زیرمجموعه‌های شعر آیینی به شمار می‌رود.

واژگان کلیدی

انتظار، انقلاب اسلامی، شعر آیینی، شعر دفاع مقدس، شعر مقاومت، شعر مهدوی، شعر ولایی، مهدویت، ظهور.

مقدمه

اعتقاد به منجی و موعودی که می‌آید و جهان را پراز عدل و داد می‌کند، یک الهام فطری انسانی (صدر، ۱۳۷۹: ۶۱) و یک اعتقاد عمومی و جهانی (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۵۸؛ یوسفیان، ۱۳۹۰: ۲۲) است که در سرشت انسان‌های آزادی‌خواه، عدالت‌طلب و حق‌جوست. این باور در همه ادیان الهی وجود داشته و دارد و برخی دامنه اعتقاد به منجی را گسترده کرده و معتقدند انتظار، تنها به ادیان تعلق ندارد؛ بلکه مکاتب و مذاهب نیز ظهور نجات‌بخشی که عدل را بگسترانند و عدالت را تحقق بخشد، انتظار می‌کشند (آصفی، ۱۳۹۰: ۱۷).

پیامبران صاحب کتاب نیز از موعود آخرالزمان یاد کرده‌اند و نام او در کتب آسمانی ثبت و ضبط شده است. در تمام زبان‌ها و زمان‌ها از آن مصلحی که می‌آید و جهان را پراز عدل و داد می‌کند، سخن به میان آمده است.

مهدویت یک اصل قرآنی است و بسیاری از آیات در شأن و در وصف حضرت مهدی علیه السلام است.^۱ این باور و عقیده پس از اسلام، گسترشی چشم‌گیر یافت. انتظار ظهور منجی در مسلمانان عموماً و در شیعیان خصوصاً ریشه‌ای عمیق‌تر داشته و یکی از اصول مذهب تشیع (امامت، مهدویت) به شمار می‌آید. تفکرات شیعه که بر اساس اسلام اصیل و حقیقی است و با توجه به روایات مأثوره از اهل بیت علیهم السلام معتقد است منجی و

۱. کتب و منابع بسیاری در مورد آیاتی که در رابطه و شأن امام زمان علیه السلام می‌باشد تألیف شده است:

نام کتاب	مؤلف	تعداد آیات
سیمای امام زمان علیه السلام در آئینه قرآن	علی اکبر مهدی پور	۱۴۰
موعود قرآن	صادق حسینی شیرازی	۹۰
معجم احادیث الامام مهدی	جلد ۵	۳۰۰
المحجة فیما نزل فی القائم الحجة	سید هاشم بحرانی	۱۲۰

موعود آخرالزمان، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه و از خاندان رسالت بوده و هم نام و هم کنیه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم است.

جابر بن عبدالله انصاری از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم روایت کند که فرمود:

مهدی از فرزندان من است. اسم او اسم من و کنیه او کنیه من است. (صدوق، ۱۳۸۸: ج ۱، باب ۲۵، ح ۱)

عقیده انتظار از دیرباز بر حالات، افکار و رفتار فرد و بر تمام شئون جامعه منتظر- به ویژه شیعیان) تأثیر گذاشته و یکی از عوامل اصلی پویایی جامعه و مقاومت در برابر دشمنان داخلی و خارجی بوده است.

انسان آزاد آفریده شده و یکی از حقوق او حق آزادی است. حضرت علی در وصیتش به امام حسن مجتبی علیه السلام فرمود:

وَلَا تُكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَقَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا؛ (شریف رضی، ۱۳۷۹: نامه ۳۱)
[پسرم!] هرگز بنده دیگری مباش که خداوند تو را آزاد آفریده است.

چون انسان فطرتاً نمی خواهد بنده و برده دیگری باشد، در برابر ظلم ظالم و جور جائز ساکت نمی نشیند؛ دست به قیام می زند و از ناموس، هویت، اعتقادات و سرزمین خود دفاع می کند و در برابر دشمنان مقاومت می نماید. مقاومت در جهان سابقه ای به قدمت تمدن بشری داشته و در تمام ملل و اقوام متمدن وجود دارد. می توان گفت از ابتدای تشکیل و تکوین مدنیت و فرهنگ شهرنشینی جوامع بشری بوده و خواهد بود. مقاومت مردم در هر دوره ای متناسب با شرایط و موقعیت آن رخ می نماید و در شرایطی چون استبداد داخلی، نبود آزادی های فردی و اجتماعی، قانون گریزی و قانون ستیزی جلوه گری می کند (رحمان دوست، ۱۳۷۹: ۱۶۶).

سرزمین کهن و متمدن ایران نیز از دیرباز شاهد حماسه ها و دلاوری های بزرگ مردان این سرزمین بوده است. دفاع و مقاومت انسان از ارزش ها و عقایدش سبب پیدایش نوعی از ادبیات به نام ادب مقاومت در جهان شده که این نوع ادبیات نیز سابقه ای کهن و دیرین دارد. همچنین عقیده به ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه که می آید و جهان را پر از عدل داد می کند بر فرد و جامعه وی تأثیر گذاشته و در ادبیات نیز سبب ظهور اشعاری خاص به نام شعر مهدوی شده است.

این مقاله بر آن است که با روش توصیفی - تحلیلی، ارتباط و پیوند شعر مهدوی

(انتظار) و شعر دفاع مقدس (مقاومت) را نشان داده و به پرسش‌های زیر، پاسخی مناسب دهد:

۱. شهر مهدوی به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های شعر آیینی با شعر دفاع مقدس، چه ارتباطی دارد؟

۲. عقیده به مهدویت که بر فرد و جامعه منتظر تأثیر گذاشته، چه تأثیری بر شعر دوران دفاع مقدس داشته است؟

با توجه به این که شعر مهدوی از زیرمجموعه‌های شعر ولایی است و در شعر آیینی حضوری گسترده دارد؛ این نوشتار ابتدا تعاریفی از شعر ولایی، آیینی، مهدوی، مقاومت و پیشینه آن‌ها دست داده سپس ارتباط شعر مهدوی و دفاع مقدس را بیان کرده و سرانجام به تعریف شعر دفاع مقدس و مصادیق تأثیرگذاری شعر مهدوی بر شعر دفاع مقدس می‌پردازد؛ همچنین این نوشتار در پی اثبات این فرضیه است که شعر دفاع مقدس (شعر مقاومت) همچون شعر مهدوی از زیرمجموعه‌های شعر آیینی به شمار می‌رود.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. تعریف شعر آیینی

به هر شعری که صبغه دینی و مذهبی داشته و متأثر از منابع و آموزه‌های اسلامی - اعم از اصول و فروع دین - مربوط به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام باشد، شعر آیینی می‌گویند. می‌توان با کمی تسامح، شعر آیینی را شعر عقیده، مکتبی، ارزشی و ایدئولوژیک دانست که برخاسته از اندیشه‌های مذهبی و عقاید شاعر مسلمان است. بعضی در تعریف خود از شعر آیینی، آن را شعر مسلمان ... و شعر عقیده‌مند به آیین مسلمانی (محمدپور ۱۳۸۷: ۴۲) می‌دانند. با توجه به این تعریف، مقوله‌های توحیدی، نیایشی، عرفانی، حکمی، اخلاقی، سلوکی و... (مجاهدی، ۲۱: ۱۳۸۴) چون صبغه اسلامی دارند و قابل انطباق با آموزه‌های اسلامی هستند، جزو اشعار آیینی به شمار می‌آیند. همچنین تحمیدیه‌ها، مناجات‌نامه‌ها، معراج‌نامه‌ها، غدیریه‌ها، اشعار مربوط به خاندان پیامبر (اشعار فاطمی، علوی، عاشورا، مهدوی و...) و اشعاری که به طور مستقیم تحت تأثیر قرآن، نهج البلاغه، صحیفه سجاده، ادعیه، سخنان و فرمایش‌های ائمه معصومین علیهم السلام

هستند، در دامنه شعر آیینی قرار می‌گیرند. با توجه به تعریف و گستردگی قلمرو شعر آیینی، بخش قابل توجهی از اشعار فارسی جزو این مقوله شعری به شمار می‌روند.

۲-۲. تعریف شعر ولایی

شعر ولایی از زیرمجموعه‌های شعر آیینی است. شاعر شیعی و ولایی که مُحب و دوستدار خاندان وحی است برای ابراز ارادت و علاقه خود نسبت به ساحت مقدس پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت ایشان علیهم السلام در مدح، صفات، کرامات، فضایل، سیره، روش و وقایع زندگانی ذوات مقدس حضرات معصومین علیهم السلام اشعاری می‌سراید که حاصل دلدادگی و عشق و پیوند ذهنی و قلبی به دودمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است (کلیدری، ۱۳۸۷: ۵۷). این اشعار، خود نشانگر معرفت، شناخت و محبت شاعران و مادحان نسبت به خاندان رسالت بوده و از صدر اسلام تا کنون - چه در ادب عرب و چه در ادب فارسی - حضوری پررنگ داشته است. شعر ولایی مضامین و موضوعاتی چون شعر نبوی، شعر علوی، شعر فاطمی، شعر عاشورا، شعر بقیع، شعر رضوی و شعر مهدوی (مجاهدی، ۱۳۸۷: ۴۲) را دربرمی‌گیرد.

۳-۱. تعریف شعر مهدوی

شعر محمل مناسبی برای بیان اندیشه‌ها و عقاید بشر در طول تاریخ بوده است. شاعران مسلمان (خصوصاً شیعی) طی ادوار گذشته برای بیان احساسات، علایق و ارادت خود نسبت به ائمه معصومین علیهم السلام در وصف و مدح آن بزرگواران و فقط به امید دریافت پاداش اخروی و معنوی، اشعاری می‌سروده‌اند که در دیوان‌های آنان مضبوط است. یکی از موضوعات مورد توجه بسیاری از شاعران، اشعار مربوط به ساحت مقدس حضرت ولی عصر علیه السلام است. شعر مهدوی یکی از محورهای اصلی شعر ولایی است که در شعر آیینی دامنه‌ای گسترده دارد. در این اشعار، از نام، لقب، صفات، ویژگی‌ها، میلاد، غیبت، انتظار، ظهور، فرج، اقدامات حضرت هنگام ظهور (انتقام، عدل‌گستری...)، دولت کریمه ایشان، وظایف شیعه در زمان غیبت و... سخن به میان آمده است. البته این درون‌مایه‌ها و موضوعات در دوره‌های مختلف متفاوت وجود داشته است.^۱ در این اشعار از دجال که هنگام ظهور حضرت حجت علیه السلام، قیام

۱. در ادب کلاسیک، توصیفات در مورد حضرت مهدی بسیار کلی بوده و از نام حضرت بیشتر به عنوان نماد استفاده

می‌کند و به دست مبارک امام زمان علیه السلام و یا حضرت عیسی علیه السلام، به هلاکت می‌رسد نیز یاد شده است.

۱-۴. پیشینه شعر مهدوی در زبان فارسی

الف) تا پیش از انقلاب اسلامی

موضوع ظهور آخرین وعده الهی که خدا آن را ضمانت کرده^۱ از روزگاران کهن در تمام ادیان الهی وجود داشته و در کتب آسمانی نوید آمدنش را داده‌اند. ورود اسلام به ایران - که به تدریج سراسر ایران پهناور را فراگرفت - بر تمام عرصه‌ها و شئون این سرزمین اعم از اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی (ادب، هنر، معماری، نقاشی...) تأثیری شگرف گذاشت. یکی از آموزه‌های اسلامی که از بدو زبان فارسی (دری) در شعر فارسی نمود داشته، عقیده و باور به مهدی موعود علیه السلام است. شاعران اهل تسنن عموماً و اهل تشیع به‌ویژه از سده‌های آغازین تا کنون در اشعار خود از حضرت مهدی علیه السلام و دجال یاد کرده‌اند که این یادکرد یا به عنوان نماد بوده (مجاهدی، ۱۳۸۴: ۶۳؛ طغیانی، ۱۳۸۷: ۶) - که رویکرد شاعران اهل سنت به مهدویت و دجال بدین گونه بوده - و یا در مدح و صفات امام زمان علیه السلام که توصیفات بیشتر به صورت کلی - رویکرد شاعران شیعی مذهب - بیان می‌شده، در تاریخ ادب فارسی به یادگار مانده است. نام حضرت مهدی علیه السلام و دجال در دیوان شاعرانی همچون عنصری بلخی، ابوالفرج رونی، عثمان مختاری، خاقانی، عطار نیشابوری، سعدی، مولوی، حافظ، سنایی، ابن‌یمین فریومدی، انوری و بسیاری دیگر از شاعران ادب کلاسیک فارسی دیده می‌شود:

چه می‌خواهی از این دجال رایان چه می‌جویی از این مهدی نمایان

(عطار نیشابوری، ۱۳۸۸: ۱۸۰)

به تأیید مهدی خصلی که تیغش روان سوز دجال طغیان نماید

(خاقانی، ۱۳۸۵: ۱۳۰)^۲

می‌شده است. در عصر مشروطه کم‌کم عرفان نیز در این اشعار راه پیدا کرد. پس از انقلاب اسلامی شاعران آگاه و متعهد دینی با معرفت و شناخت از امام زمان سخن گفته و در اشعار خود به وظایف شیعه در زمان غیبت، فلسفه غیبت و این که مردم در ظهور نقش مؤثری دارند و بسیاری موضوعات دیگر اشاره می‌کنند که تا آن دوران در اشعار مهدوی دیده نمی‌شد.

۱. تعبیری برگرفته از زیارت آل یاسین.

۲. در بین شعرای ادب فارسی کلاسیک خاقانی، شاعر شهیر قرن ششم ادب فارسی - که تناسب بین اشعار و مصارح

باید توجه داشت که با بررسی اشعار یک دوره خاص تاریخی می‌توان به جامعه‌شناسی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اعتقادی یک قوم و ملت و باورهای آنان پی برد. حضور نام حضرت مهدی علیه السلام در اشعار فارسی قرون گذشته، هرچند از کلام‌های مبالغه‌آمیز و دور از نزاکت دینی برخی شاعران سده‌های نخستین زبان فارسی - که ممدوح خود را حضرت مهدی و دشمنانش را دجال صفت می‌دانند - در می‌یابیم که در زبان و زمان شاعر این عقیده امری رایج و مقبول بوده است.

ب) شعر مهدوی پس از انقلاب اسلامی

انقلاب‌ها با طغیان مردم علیه وضع موجود برای رسیدن به آینده‌ای مطلوب انجام می‌شود. انقلاب اسلامی ایران، یک انقلاب سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، مکتبی و مذهبی و در یک جمله یک انقلاب ایدئولوژیک (مطهری، ۱۳۹۲: ۱۲۶) بود. با پیروزی انقلاب اسلامی - که انقلابی مذهبی و مکتبی بود - زمینه برای ظهور باورها و عقاید مذهبی آماده شد و همان‌گونه که اجتماع را دگرگون کرد، ادبیات را نیز متحول ساخت. همان‌طور که می‌دانیم، ادبیات بر اجتماع و اجتماع بر ادبیات نیز تأثیر می‌گذارد. در اصل، ادبیات و جامعه، نهادهایی هستند که در یک رابطه متقابل و متفاهم در یکدیگر اثر می‌گذارند (زرین‌کوب، ۱۳۶۹: ج ۱، ۴۲؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۲۵۶) و شعر به عنوان یک جزء از ساختار اجتماعی و نظام اجتماعی با جامعه خود در ارتباط است (باباچاهی، ۱۳۷۷: ج ۱، ۳۵۶).

با پیروزی انقلاب اسلامی، شعر آیینی نیز دچار انقلاباتی شد و از اجتماع خود تأثیراتی پذیرفت و زمینه برای رشد و گسترش شعر آیینی فراهم شد. شعر مهدوی و شعر عاشورایی رشدی چشم‌گیر کردند. در شعر انقلاب با گشوده شدن دریچه‌های جدید به روی بسیاری از مضامین که پیش از آن در شعر فارسی کم و بیش مطرح بوده‌اند مواجهیم، در این بین ادبیات انتظار، جایگاهی ویژه دارد (علوی مقدم، ۱۳۸۹: ۲۲۳). شاعران پس از انقلاب اسلامی به مهدویت از مناظر بایسته‌ای نگاه کردند و با اعتقاد به این عقیده که انتظار دست روی دست گذاشتن و مترصد بودن نیست، بلکه باید فعال و پویا بود؛ چون

ایاتش، یکی از ویژگی‌های سبکی وی است - از نام حضرت مهدی و دجال به عنوان دو نماد، بسیار استفاده کرده است؛ ولی ناصر خسرو قبادیانی - شاعر اسماعیلی مذهب قرن پنجم - با توجه به عقایدش - که بسیار هم متعصب بود - از حضرت مهدی نامی نبرده، ولی در چند بیت در دیوانش از دجال سخن گفته است.

مردم نقشی مهم در ظهور حضرت حجت علیه السلام دارند و مفهوم انتظار در شعر شاعران رنگ و جلوه‌ای دیگر به خود گرفت (نوروززاده، ۱۳۹۰: ۹۸). در شعر مهدوی پس از انقلاب اسلامی شاعر به فلسفه غیبت، وظایف منتظران در زمان غیبت، انتظار مثبت، ویژگی‌های امام زمان علیه السلام و... توجهی خاص دارد.

دعا کنید رسد آن زمان که یارب یاباید خزانِ باغ جهان را ز نو، بهار بیاید
دعا کنید، دعایی که آفتاب درخشان به سرپرستی گل‌های روزگار بیاید...
(سیمین دخت وحیدی، به نقل از مجاهدی، ۱۳۷۹: ب: ۶۱)

شاعران این دوره، حضرت را به خود نزدیک می‌بینند، با ایشان صحبت و درد دل می‌کنند و حتی گاه گلایه و شکوه سرمی‌دهند. شاعر شعر مهدوی پس از انقلاب اسلامی برخلاف شاعران دوره‌های گذشته، فعال و پویاست و به دنبال امام زمانش می‌گردد:
کوچه کوچه کوچیدم تا ز تو نشان یابم خانه خانه پرسیدم تا ز تو نشان بینم
(حسن غفاری)^۱

به دنبال تومی‌گردم نمی‌یابم نشانت را بگو باید کجا جویم نشان کهکشان را
تمام جاده را رفتم غباری از سواری نیست بیابان در بیابان جسته‌ام ردّ نشانت را
(حسین اسرافیلی)

و خلاصه این که شاعر شعر مهدوی پس از انقلاب معرفت و شناخت نسبت به امام زمانش دارد و می‌داند که منتظر واقعی مصلح، خود نیز باید اصلاح شود:
آن روز که روزگار مصلح باشد اصلاح امور به دست مصلح باشد
باید که به اصلاح خود اول کوشد قومی که در انتظار مصلح باشد
(مؤید خراسانی، ۱۳۸۸: ۳۱۹)

۲. مفهوم‌شناسی مقاومت

۲-۱. تعریف ادب مقاومت

به ایستادگی انسان آزاده در برابر ظلم و جور افراد ستمگر و دفاع از جان، ناموس، آبرو،

۱. نک: روزنامه کیهان، ۱۳۷۵/۵/۴

سرزمین، اعتقادات و ایستادگی در برابر زشتی و پستی‌ها، فساد و فحشا، مقاومت گویند. مقاومت، ریشه‌ای تاریخی و اسلامی دارد. انبیای الهی نیز مردم را به مقاومت و ایستادگی علیه حکام جور و ظلم دعوت می‌کردند. مقاومت از روزگاران کهن و در تمام جوامع متمدن بشری وجود داشته است. این مقاومت و ایستادگی و دفاع و پایداری سبب ظهور گونه‌ای خاص از ادبیات به نام ادبیات مقاومت شد که جزو ادبیات ملتزم و متعهد به شمار می‌رود (بصیری، ۱۳۸۸: ج ۱، ۲۶). ادبیاتی که به انسان انگیزه می‌دهد از خود، کیان و حیات خود در برابر نیروهای مهاجم و نابود کننده، دفاع کند (امامی، ۱۳۸۳: ۲۶)، ادب مقاومت بسته به ویژگی‌های تاریخی، اجتماعی و سیاسی در هر عصر و دوره‌ای به گونه‌ای خاص و در قالب‌هایی گوناگون جلوه‌گر شده است. سراسر ادب مقاومت آکنده از شور و هیجان و غیرت بوده و ادبیاتی زنده و پویاست. از آن‌جا که ادب مقاومت، برخاسته از درون جامعه است و اوضاع سیاسی و اجتماعی وقت را نمایش می‌دهد و مردم را علیه حکام وقت یا شرایط نابسامان اجتماعی و سیاسی به قیام، ترغیب و تشویق می‌کند و در پی کوتاه کردن دست متجاوزان از سرزمینش است، صدای مردم زمان خود و همراه آنان است. حاصل چنین تلاشی در نهایت ادبیاتی پویا، مؤثر و بسیار غنی و عاطفی است که مخاطبان ادبیات را به سوی خود می‌کشاند (ترابی، ۱۳۸۹: ۸). می‌توان *شاهنامه فردوسی*، *رمان بینوایان* و *یکتور هوگو*، *جنگ و صلح* *تولستوی*، *ایلیاد و ادیسو* *هومر* و *کلبه عموم* *هریت بیچراستورا* از بهترین آثار ادب مقاومت جهان دانست.^۱

۲-۲. تعریف شعر مقاومت

شعر مقاومت، یکی از عرصه‌های ادب مقاومت است که در آن موضوعاتی چون: ستایش آزادی و آزادگی، ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی، دفع استعمار و استبداد، اعتراض و انتقاد به اوضاع بد فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، انعکاس مظلومیت و محرومیت مردم و... مطرح است. با توجه به فضای عاطفی شعر و قدرت تأثیرگذاری آن بر مخاطب و این که شعر، زبان جامعه و مردم به شمار می‌رود، نقشی مهم در جوامع، به ویژه جوامع استعمارزده زیر یوغ بیگانگان، داشته است.

۱. غالی شکری معتقد است «نه هر داستانی که گزارشگر کارهای قهرمانی باشد می‌توان اثری در حوزه ادب پایداری برشمرد، زیرا که قصه قهرمانی و قصه پایداری مترادف نیستند. ولیکن اگر یک قهرمان، نمودگار پایداری نیز باشد، آن گاه ما یکی از زیباترین آثار ادبی را در دست خواهیم داشت.» (غالی شکری، ۱۳۶۶: ۱۹).

شعر مقاومت متعلق به کشور و سرزمین خاصی نبوده، بلکه در تمام اجتماعات متمدن بشری و آزادی خواه و عدالت طلب موجود است، اما با ویژگی های خاص خود. به عنوان نمونه، کشور اشغالی فلسطین، از جمله کشورهایی است که در آن شعر (و ادب) مقاومت شاخصه های ویژه ای داشته و شعر پایداری آن از نمونه های درخشان شعر مقاومت در روزگار ماست. اگر عنصر ادبیات در مبارزات ملت های جهان، در عصر ما را عنصری قابل توجه و مؤثر بدانیم - که چنین است - باید بگوییم سهم قابل ملاحظه ای از خونی که در شریان نهضت فلسطین در حرکت است، محصول شعرهای عده ای جوان و انقلابی است که در سراسر کشورهای عربی با این نهضت، همدلی و همسرایی دارند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۲۴۹). در شعر و ادب مقاومت فلسطین می توان به چهره هایی چون غسان کنفانی، محمود درویش، جبرا ابراهیم جبرا، اثل مانین و... اشاره کرد.

شعر در اروپا دارای پیشینه ای دیرین و کهن بوده و ریشه در یونان باستان دارد. یکی از شاخه های شعر اروپا، شعر مقاومت است که به چند دسته تقسیم می شود:

۱. شعر اعتراض، همچون «پیروزی های گذار»، اثر «آرنورانیفرانک» آلمانی؛
۲. شعر مرثیه ها و یاد کشته شدگان در جنگ، مانند «برای کسی که بالای تپه خوابیده است» اثر «آرتور رمبو» فرانسوی؛
۳. شعرهای آزادی، مثل «آزادی» اثر «پل الوار» فرانسوی؛
۴. شعرهای وطن پرستی، مانند «پس از مرگ» اثر «فانی پارنل» ایرلندی؛
۵. شعرهایی در ستایش انقلاب، مثل «خشم و کینه» اثر «خسوس لوپن پاچکو» اسپانیایی؛
۶. شعرهای زندان و اسارت، مثل شعر «طلب مغفرت» اثر «آنا آخمتاوا» روس؛
۷. شعرهای جنگ داخلی اسپانیا، مانند «سرودی برای رزمندگان غیر نظامی اسپانیا» از «فدریکو گارسیا لورکا» اسپانیایی (ترابی، ۱۳۸۹: ۱۸۲).

شعر مقاومت در جهان تشیع^۱ از گونه ای دیگر است. شیعه با توجه به عقاید، فرهنگ و روحیه سازش ناپذیرش با ترجیح مرگ با عزت بر زندگی ذلت بار و استقبال از مرگ سرخ (شهادت) در همیشه تاریخ در برابر ظالمان، مقاومت کرده و مقاومت و پایداری را

۱. در این جا ایران مورد نظر ماست چون بخش اعظم مردم آن شیعه هستند.

امری مقدس دانسته است. دفاع از کرامت و عزت مردم و دفاع از حقوق آن‌ها و حمله بر غاصبان، از جمله مضامین ادب شیعی است که در طول تاریخ در دیوان‌های شعرا ثبت و ضبط شده است (آیین‌وند، ۱۳۹۱: ۲۳).

با توجه به تعریفی که از شعر مقاومت شد که اشعار اعتراض و انتقاد از اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... را دربرمی‌گیرد، می‌توانیم نشانه‌های ادبیات مقاومت را تقریباً در اکثر آثار برجای مانده در ادب فارسی به اشکال گوناگون و در قالب‌های متفاوت (محسنی‌نیا، ۱۳۸۸: ۱۴۴) در آثار بزرگانی چون فردوسی، انوری، مسعود سعد سلمان، ناصر خسرو قبادیانی، سنایی، خاقانی، سعدی، حافظ، دهخدا، بهار و... ملاحظه کنیم.

۳-۲. حبسیات؛ نوعی از ادب مقاومت

با عنایت به گستردگی قلمرو شعر مقاومت که منحصر به جنگ و مقاومت نیست، بلکه اشعار رهایی، اعتراض، قیام، انقلاب، زندان و اسارت را نیز در حیطه خود جای می‌دهد، می‌توان حبسیات یا زندان‌نامه‌ها را نیز نوعی از ادب مقاومت دانست.

در ادب فارسی کلاسیک، به زندان‌نامه‌ها، حبسیه می‌گفتند. با توجه به فضای فرهنگی، سیاسی اجتماعی ایران گذشته، حبسیات آن دوران جزو شعرا و ادب مقاومت به شمار نمی‌آیند، ولی از عصر مشروطه به بعد، حبسیات یا زندان‌نامه‌ها در نوع ادب مقاومت جای می‌گیرند؛ زیرا در ادب گذشته فارسی، شاعران مصالح شخصی سخن می‌گفت، ولی از عصر مشروطه به بعد، شاعران من فردی بیرون آمده و دم از عدالت و مبارزه با ظلم و ستم و من جمعی می‌زند؛ مثل زندان‌سروده‌های ملک الشعرای بهار، دهخدا، عارف قزوینی، میرزاده عشقی، فرخی یزدی، نعمت میرزاده، سید علی موسوی گرمارودی و... (نک: ظفری، ۱۳۷۵). بنابراین بسته به محتوا و من شاعر (فردی یا جمعی) است که بعضی در ادب مقاومت جای می‌گیرند و بعضی زندان‌نامه‌های دیگر، نه.

۴-۲. پیشینه شعر مقاومت

همان‌طور که اشاره شد، مقاومت و پایداری و به تبع آن، ادبیات مقاومت نیز سابقه‌ای بسیار کهن دارد و در سراسر جوامع متمدن بشری وجود داشته است. تشکیل حکومت‌های جابر، مستبد، سرکوبگر و قدرت‌طلب، انگیزه‌های نیرومندی برای ایجاد و توسعه ادبیات پایداری در جهان بوده است. کشورهایی که - در طول تاریخ - با چنین

حاکمیت‌هایی دست به گریبان بوده‌اند، طبیعتاً ادبیاتی از این سنخ را بیشتر تولید کرده‌اند (سجادی، ۱۳۸۵: ۷۸). این مطلب خود گواه تأثیر اجتماع بر ادبیات است. لیلیان رابینسون معتقد است ادبیات به عنوان یک ساخت تاریخی در تکوین ساختار اجتماعی واقعیت مشارکت دارد (مقدادی، ۱۳۷۸: ۵۶۵).

کشور عزیزمان ایران نیز - که از جوامع متمدن بشری با ادبیات و فرهنگی غنی به شمار می‌رود - دلاوری‌ها و سلحشوری‌های دلیرمردان این سرزمین را در طول تاریخ و ادبیات خود نگه داشته است. شاید بتوان گفت قدیمی‌ترین سندی که از این رشادت‌ها و پایداری‌ها بر جای مانده، «داستان یادگار زریران» است که موضوع آن مقاومت و پایداری مردم ایران‌زمین در عهد باستان برای دفاع از آیین خود بوده است.

زبان و ادبیات فارسی - که از جمله مهم‌ترین ادبیات‌های جهان به شمار می‌رود و شاید بتوان گفت از نظر آثار و شاهکارهای ادبی بی‌نظیرترین ادب جهان است - بسیاری از انواع و گونه‌های ادبی را در بوته آزمایش قرار داده و از آن موفق بیرون آمده و در تاریخ ادبیات خود به ثبت رسانیده است. ادب مقاومت نیز یکی از گونه‌های ادب فارسی است که شاهکارهایی را به وجود آورده است. در متون ادب فارسی، «کاوه آهنگر» را نماد مقاومت در برابر ظلم و ستم می‌دانند که علیه حاکم زمان خود - ضحاک ماردوش - قیام کرد.

با توجه به گستردگی و وسعت موضوعی و محتوایی شعر مقاومت، مقاومت و پایداری مردم ایران زمین را می‌توان در اشکال و قوالب گوناگون در ادب (شعر) فارسی مشاهده کرد، در آثار بزرگانی چون فردوسی، دقیقی طوسی، ناصر خسرو، سنایی، کسایی، سعدی، مسعود سعد سلمان و دیگر بزرگانی که یا از دلاوری‌ها و شهادت‌ها و مقاومت‌ها گفته‌اند یا از اوضاع بد سیاسی، اجتماعی عصر خود گلایه و شکوه کرده و خواهان عدالت بوده‌اند.

از عصر مشروطه به بعد، یا بهتر است گفته شود در عصر مشروطه، اشعار مقاومت در ایران رشد و رونقی چشم‌گیر یافت و به معنای امروزی خود رسید. از جمله شاعران مقاومت ادب فارسی معاصر، نیما یوشیج است. موضوع بیشتر اشعار او شرح رنج و بی‌نوایی مردم زحمتکش و مصایب گوناگون آنان مانند فقر، گرسنگی، بی‌کاری و محرومیت از حقوق طبیعی یا انتقاد از ظلم و بی‌داد و بهره‌کشی است (بصیری، ۱۳۸۸: ۱۳۴).

۲-۵. شعر دفاع مقدس

پیروزی انقلاب اسلامی، انقلابی عظیم و بنیادین نه تنها در ایران، بلکه در بسیاری از

کشورهای دنیا ایجاد کرد. این جهش و انقلاب، به این سترگی و عظمت، تحولی شگرف در ادب فارسی معاصر به وجود آورد و مهر تأییدی بود بر این اصل که «واکنش نهاد ادبی نسبت به سازه‌های فرامتنی متناسب با میزان سترگی آن است (زرقانی، ۱۳۹۱: ۳۴۴).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، عراق با پشتیبانی چندین کشور دنیا علیه ایران جنگی نابرابر را آغاز کرد. این جنگ تحمیلی - که هشت سال به طول انجامید - صدمات و لطمات فراوانی اعم از اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، انسانی و... بر مردم و اجتماع ایران وارد آورد. از آن دوران در تاریخ معاصر به نام دفاع مقدس یاد می‌شود.

جنگ تحمیلی اگرچه آسیب‌هایی به این مرز و بوم وارد آورد، اما سبب ظهور گونه‌ای نو و بدیع از ادب فارسی یا ادب مقاومت به نام شعر دفاع مقدس شد و می‌توان گفت تحول در ادبیات و برآمدن ژانری جدید یا شیوه‌های نو در نگارش متن یا سرایش شعر، رابطه‌ای تنگاتنگ با دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی دارد (پاینده، ۱۳۹۰: ۳۷۶).

الف) تعریف شعر دفاع مقدس

آفرینش و ظهور آثار ادبی علاوه بر نیاز اجتماعی، به شرایط مطلوب و مقبول سیاسی و فرهنگی نیز احتیاج دارد (حسن‌لی، ۱۳۸۵: ۳۳). دوران دفاع مقدس، تمام شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را برای ظهور آثار ادبی خاص این دوره فراهم کرد. شعر دفاع مقدس، به مجموعه اشعار و سروده‌هایی گفته می‌شود که در قالب‌های گوناگون اعم از سنتی و نو - نیمایی و سپید - شکل گرفته‌اند (حسینی، ۱۳۸۹: ۱۱) و موضوعاتی چون رزمندگان، وقایع و صحنه‌های جنگ، ادوات و ابزار جنگ، میهن‌دوستی، دفاع از نظام اسلامی، مبارزه با دشمنان داخلی و خارجی، مسائل پشت جبهه، یاد شهدا، شرمساری از آنان، دعوت مردم به پایداری و استقامت، شهید و شهادت‌طلبی، ایثار و... دارند (کوثری، ۱۳۷۹: ۱۰۰؛ سنگری، ۱۳۸۰، ج ۱، ۹؛ نوین، ۱۳۹۰: ۲۲۰؛ جوادی‌نیا، ۱۳۷۷: ۶۰) و برخی از موضوعات مثل تقدس شهید و شهادت، از بیشترین بسامد در شعر معاصر برخوردار است؛ چه در انقلاب و چه در جنگ (باقری، ۱۳۸۹: ۳۷۸).

ب) ویژگی‌های شعر دفاع مقدس

هشت سال جنگ تحمیلی - چه در خرابی‌ها و ویرانی‌ها و چه در سازندگی‌ها - بر تمام شئون و عرصه‌های این مرز و بوم تأثیرات چشم‌گیری گذاشت. ادب و به تبع آن شعر دفاع مقدس نیز از حوادث و وقایع آن دوران به دور نماند و تغییر و تحولات فراوانی کرد. هرچند

شعر دفاع مقدس در سال‌های آغازین جنگ، شعری شعارگونه، پرتپش و عریان بود که تنها می‌خواست فریادهای شورانگیز مردم را گزارش کند، اما هرچه زمان می‌گذشت و هیجان‌های جامعه فرومی‌نشست، شعر نیز آرام‌تر می‌شد، در خود بیشتر فرو می‌رفت و شکل هنری به خود می‌گرفت (حسن‌لی، ۱۳۹۱: ۶۵). شعر دفاع مقدس، ویژگی‌های بسیاری در حوزه محتوا، ساختار، زبان و... دارد که با توجه به محدودیت این نوشتار، به صورت موجز و گذرا به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. زبان شعر دفاع مقدس: با علم به این که تغییر و تحولات اجتماعی بر زبان، از واژگان گرفته تا جملات، اصطلاحات، تعابیر و... (شمیسا، ۱۳۸۸: ۳۹) تأثیر می‌گذارد، زبان در شعر دفاع مقدس در حیطه واژگان و مفردات زبانی، کلمات جدید، نو و بدیعی را در خود دید تا آن دوران در نظم فارسی یا اصلاً وجود نداشت و یا برخی واژگان به ندرت دیده می‌شد. تفنگ، گلوله، سنگر، شهید، جبهه، جنگ، رزمنده، پلاک، شهید گمنام، حمله و... از جمله واژگان شعر دفاع مقدس بودند. اما در حوزه ترکیبات - که البته ترکیب‌سازی شاعران به ذوق و دانش ادبی آن‌ها بستگی دارد - ترکیبات تلفیقی که از اسطوره‌های ملی و مذهبی ترکیب و تشکیل شده بودند، زیاد به چشم می‌خورد و بسیاری از ترکیبات دیگر تکراری و مبتذل هستند.

۲. عرفان در شعر دفاع مقدس (اصطلاحات، تعابیر و مضامین عرفانی): از جمله ویژگی‌های دوران دفاع مقدس، حضور و تجلی روح عرفانی و ملکوتی در جبهه‌هاست. در جبهه‌های حق علیه باطل، معنویت و عرفان موج می‌زد؛ نماز شب، دعای کمیل، ندبه، زیارت عاشورا، استغفار و انابه، برپایی مراسم اهل بیت علیهم‌السلام، تبیت و بریدن از مادیات و خانواده، ترک تعلقات دنیوی، ایثار جان و از خودگذشتگی، همه از جنبه‌های توحیدی و عرفانی دفاع مقدس به شمار می‌روند. این عرفان در شعر انقلاب و دفاع مقدس در میدان آتش و گلوله و خون و در سنگرها و جبهه‌های نور در برابر ظلمت رقم خورد و عارفان و سالکان طریق، این عرفان را آگاهانه انتخاب کردند (اکبری، ۱۳۷۰: ج ۱، ۱۱).

۳. مفاهیم و مسائل مذهبی در شعر دفاع مقدس: شعر انقلاب و به تبع آن شعر دفاع مقدس، شعری در حیطه دین و دین‌مداری است و دیگر از الحاد و هم‌آغوشی و برهنگی دوره قبل، خبری نیست؛ بلکه شعری است در حوزه دین و آموزه‌های اسلام. مردم مسلمان ایران در زمان جنگ تحمیلی، از ائمه و حضرات معصومین علیهم‌السلام استمداد و

استعانت می طلبیدند. این باور و آیات و احادیث مربوط به جنگ و جهاد و شهادت و یاری از اهل بیت علیهم السلام، الگوپذیری از واقعه عاشورای سال ۶۱ هجری و امید به آینده بهتر و ظهور حضرت مهدی علیه السلام و... در شعر این دوران، نفوذ و رسوخ کرد و اشعار دوران دفاع مقدس از نظر مضمون، محتوا و تلمیحات بسیار غنی و پربار شدند.

۴. شعر و شاعران دفاع مقدس: شعر در انقلاب و دوران دفاع مقدس مردمی شد و یک جمهوری دموکراتیک شعری (شکارسری، ۱۳۸۲: ۲۰) به وجود آمد. دوران دفاع مقدس و جنگ تحمیلی، چنان شور و هیجانی در مردم ایجاد کرد که همه می خواستند به جبهه ها بروند و هرکس به نحوی کمک کند. در این میان، هنرمندان - به ویژه شاعران که نقش بسیار مهمی در اجتماع خود ایفا می کنند و فرزندان زمان خویش هستند - نه تنها از قافله عقب نماندند، بلکه وارد عرصه های فرهنگی شدند. سیمین بهبهانی اولین شعر جنگ را در هفتم مهرماه ۱۳۵۹ سرود (بیگی حبیب آبادی، ۱۳۸۶: ج ۱، ۲۰۲). شاعران دوران دفاع مقدس فعال و پویا بودند و دوست داشتند برای جنگ شعری بسرایند: «می خواستم / شعری برای جنگ بگویم / دیدم نمی شود / ... / دیگر سلاح سرد سخن کارساز نیست / باید سلاح تیزتری برداشت / باید برای جنگ / از لوله تفنگ بخوانم / با واژه فشنگ / ... (امین پور، ۱۳۹۰: ۳۸۲).

از جمله ویژگی های شعر دفاع مقدس، حضور شاعران در جبهه های جنگ بود. شاعران دفاع مقدس به علت حضور در جبهه ها یا نزدیکی با آن، توانسته اند بسیاری از صحنه ها و حوادث جنگ را با زبان ادبی بیان نمایند (نوبین، ۱۳۹۰: ۲۲۶). آنان با دیدن صحنه های نبرد، جبهه های جنگ و کشتار مردم، بسیار متألم و متأثر شده و احساساتشان به جوش می آمد و اشعاری از سر درد می سرودند که یادآور این سخن وردزورث از شعر بود که «شعر فیضان بی اختیار احساساتی نیرومند است که از عاطفه ای فرایاد آمده نشأت می گیرد» (دیچز، ۱۳۸۸: ۵۱۹). حضور شعرا در جبهه ها به شعر اصالت داد و سبب ملموس و طبیعی شدن تصاویر شعری شد. می توان گفت بخش عظیمی از شعر دفاع مقدس، تجربه شخصی خود شاعر است؛ شاعرانی که در جبهه ها حضور داشتند و هم نشینی آنان با شهدا و رزمندگان به شعرشان اصالت داد. از شاعرانی که در جنگ تحمیلی شرکت داشتند می توان به احمد زارعی، مهرداد اوستا، مصطفی اولیایی، سید محمد آتشی، پرویز بیگی حبیب آبادی، علی پور حسن آستانه، جعفر رسول زاده،

محمد علی مردانی و... اشاره کرد (بیگی حبیب آبادی، ۱۳۸۶، ج ۱).

ج) شعر دفاع مقدس؛ شعری آیینی

قرآن، این کتاب عظیم و راهنمای بشر که در آن حقیقت هر چیزی بیان شده است،^۱ مدافع مظلوم بوده^۲ و ستمگران را لعنت کرده است.^۳ خداوند درباره فریاد علیه ظلم ظالم این گونه می فرماید:

﴿لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ﴾ (نساء: ۱۴۸)

خداوند دوست نمی دارد که کسی به گفتار زشت به عیب خلق صدا بلند کند، مگر آن که ظلمی به او رسیده باشد.

سراسر قرآن کریم مملو از آیاتی است که مقاومت و پایداری در برابر ظلم و جور فساد و تباهی را مقدس شمرده است. همچنین قرآن کریم متذکرمی شود که قیام ها و نهضت های مقدس از انبیاء علیهم السلام آغاز شده است. در سوره شعرا نیز جهاد مقدس را خلاصه می کند؛ داستان حضرت موسی، ابراهیم، نوح، لوط، صالح، شعیب و خاتم انبیاء علیهم السلام را بیان می دارد که در راه مبارزه با بت پرستی، ظلم، بیدادگری، جهل، تعصب، تقلید، اسراف، فساد در زمین، فحشا و امتیازات موهوم اجتماعی مبارزه کردند. داستان اصحاب کهف و اخدود از مصادیق بارز مقاومت و پایداری علیه حکام جور و ستم است.

مقاومت، پایداری، ظلم ستیزی و عدالت خواهی، ریشه ای قرآنی داشته و در آیین اسلام که دین آزادی و حریت است، به ویژه در فرهنگ تشیع، از جایگاهی رفیع و والا برخوردار بوده و جهاد یکی از فروع دین به شمار می رود. سراسر اسلام، دفاع از مظلوم و فریاد علیه ظالم است. غزوات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، جنگ ها و مبارزات امیرالمؤمنین علیه السلام، شهادت حضرت زهرا علیها السلام و از همه مهم تر واقعه عاشورای سال ۶۱ ق است که همه نشان از ایستادگی در برابر ظلم و ظالم و احیای عدل و عدالت است.

در احادیث نیز بر حق طلبی و ظلم ستیزی بسیار تأکید شده است:

^۱ «وَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَتَّبِعُنَا لِكُلِّ شَيْءٍ» (نحل: ۸۹).

^۲ «بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ» (تکویر: ۹).

^۳ «لَعَنَهُ اللَّهُ عَلَى الظَّالِمِينَ» (اعراف: ۴۴).

مَنْ قُتِلَ دُونَ مَظْلَمَتِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ؛ مَنْ قُتِلَ دُونَ عِيَالِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ؛ مَنْ قُتِلَ دُونَ مَالِهِ فَهُوَ

شَهِيدٌ؛ (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۱۱۵)

این‌ها سخن دین است که می‌گوید: کشته شدن در راه دفاع از آب، خاک، آبرو، ناموس، مال و... شهادت است و اجر شهید دارد.

در مقدمه‌ای که گذشت، ارزش مقاومت، پایداری و جهاد در اسلام (قرآن و کلام اهل بیت علیهم‌السلام) مشخص شد.

ایران کشوری مسلمان‌نشین است. کشوری که ساکنان آن مؤمن به خدا و معتقد به وحی و رسالت و مُقَرَّب به قیامت باشند، آن سرزمین محکوم به حکم اسلام است. از این‌رو حفظ آن لازم، دفاع از آن واجب و جنگ در راه صیانت آن، جهاد در راه خدا خواهد بود (همو: ۳۳). همچنین با توجه به وسعت موضوعی شعرآیینی و ارتباط تردیدناپذیری که مقوله‌های دفاعی، مقاومت و شهادت با آموزه‌های اسلامی دارند و می‌توان برای هریک از این عناوین ارزشی، حوزه‌ای خاص را در قلمرو شعرآیینی در نظر گرفت (مجاهدی، ۱۳۸۷: ۲۷)، شعر دفاع مقدس را - که در آن از جهاد در راه خدا، توحید، مقاومت و پایداری، دفاع از اسلام، نابودی دشمنان اسلام، شهید و شهادت و... سخن می‌گوید - از زیرمجموعه‌های شعرآیینی می‌دانیم و آن را در قلمرو شعرآیینی قرار می‌دهیم.

۳. ارتباط فرهنگ انتظار (مهدویت) و فرهنگ مقاومت (دفاع مقدس)

انتظار فرج، عامل مقاومت و پایداری است (تونه‌ای، ۱۳۹۱: ۱۲۸). انتظار در فرهنگ شیعی از حد معنای لغوی و واژگانی خود فراتر رفته و بر تمام عرصه‌های زندگی مردم (شیعیان) تأثیر گذاشته و به یک فرهنگ تبدیل شده است؛ فرهنگی که صرفاً اعتقاد به ظهور منجی نیست؛ بلکه اعتقادی عملی و همراه با مسئولیت است (شفایی، ۱۳۸۹: ۹۳). شهید مطهری انتظار فرج را بحثی فلسفی و اجتماعی می‌داند (مطهری، ۱۳۹۰: ۱۷)؛ زیرا انتظار در مکتب اسلام، تنها رویکردی عاطفی نیست، بلکه رویکردهای معرفتی، اجتماعی، اخلاقی و فردی را نیز شامل می‌شود (پورسیدآقایی، ۱۳۸۸: ۱۱۰). به عقیده میشل فوکو، اعتقاد به امام زمان علیه‌السلام موتور هیجانات اجتماعی تشیع را همواره روشن نگه داشته و مردم را در حالت آمادگی دائم قرار می‌دهد (رمضان‌نرگسی، ۱۳۸۴: ۱۴۴).

در فرهنگ مقاومت، بی‌تفاوتی مردم نسبت به اجتماع و حکومت مردود است. در جهان‌بینی اسلامی - شیعی، مسلمان نمی‌تواند نسبت به مسئله حکومت بی‌تفاوت

باشد و با هر حکومتی بیعت کند؛ چون اساس مکتب تشیع، بر حکومت معصوم و عادل است (حکیمی، ۱۳۹۱: ۲۳۵). بنابراین فرد مسلمان در برابر ظلم و جور آرام ننشسته و برای برقراری عدالت اجتماعی به دنبال برچیدن بساط ظلم و ستم است که زمینه را برای ظهور حضرت مهدی علیه السلام فراهم کند.

عقیده انتظار از نظر اجتماعی، بسیار مهم و انقلابی و مترقی است و مردم را به کار و کوشش و نهضت و قیام و فعالیت تشویق می کند (صافی گلپایگانی، ۱۳۹۱: ۴۱) و انگیزه ای است برای برقراری عدالت و ریشه کنی ظلم و اصلاح ساختار اجتماعی و در نتیجه، عامل مقاومت و بقا و رهنمونی جامعه به سوی کمال و صلاح (ترکمنی آذر، ۱۳۹۰: ۸). باور به حضرت مهدی علیه السلام بر مسلمانان تأثیری شگرف داشته است. در سایه اعتقاد به مهدویت و انتظار حضرت مهدی علیه السلام روحیه امیدواری در تمام مسلمانان تجلی کرده (ربانی خوراسگانی، ۱۳۸۸: ۲۵) و عاملی برای مقاومت مردم علیه ظلم و ستم به شمار می رود.

هر دو فرهنگ مهدویت و مقاومت، ریشه در قرآن و فطرت انسان ها دارند و ذلت ناپذیرند. اشتراکات این دو مقوله در اهداف، مسبب ارتباط عمیق و ناگسستنی آن ها شده است. در ذیل، فهرست وار به چند نمونه از اشتراکات دو فرهنگ مهدویت و مقاومت اشاره می شود:

اهداف فرهنگ مقاومت

اهداف فرهنگ انتظار

۱. حق طلبی	۱. ظلم ستیزی و نفی هرگونه ظلم و ستم
۲. برقراری عدالت اجتماعی	۲. عدالت گستری و برپایی حکومت قسط و عدل و داد
۳. دفاع از مظلوم	۳. تشکیل حکومت دینی - الهی
۴. امید به آینده بهتر	۴. حاکمیت مستضعفان جهان
۵. برچیدن بساط ظلم و ستم	۵. تغییر وضع موجود برای رسیدن به وضع مطلوب
۶. تشکیل حکومت عدل محور	۶. هدایت گری و ارشاد بشر

این دو فرهنگ با یکدیگر ارتباطی تنگاتنگ دارند و نقش انتظار (مهدویت) در طول تاریخ، پررنگ تر از مقاومت بوده است؛ زیرا از انتظار و امید به آینده بهتر است که مقاومت به وجود می آید. اندیشه عدم ستم پذیری و زیر بار ظلم و زور نرفتن یکی دیگر از وجوه اشتراک این دو فرهنگ اسلامی - انسانی به شمار می رود. انتظار فرج مهدی علیه السلام خود

بزرگ‌ترین عاملی است که اندیشه سازنده نپذیرفتن ستم را تقویت می‌کند و ملت منتظر خود را متصل به رهبری می‌بیند که نابود کننده ستم است (گروه نویسندگان، ۱۳۷۹: ۶۳) و مقاومت در برابر ستم و ستمگری در حوزه اهل ایمان، نهادی اعتقادی و اصلی تکلیفی است؛ زیرا نفی طاغوت، یکی از مقدمات استقرار حکومت الله به شمار می‌رود (حکیمی، ۱۳۹۱: ۲۳۴).

۴. آموزه‌ها و مؤلفه‌های مهدوی در شعر دفاع مقدس^۱

در دوران دفاع مقدس، حضور آموزه‌های اسلامی - شیعی، بر تمام شئون آن دوران تأثیر گذاشت و یکی از شاخصه‌های هشت سال جنگ تحمیلی به شمار می‌رفت. دکتراریک بوتول معتقد است ایمان خانواده پیامبر ﷺ مانند حضرت زهرا علیها السلام امام حسین علیها السلام و امام زمان علیها السلام در دفاع مقدس ایران، جایگاهی بزرگ و والا دارد (بوتول، ۱۳۸۱: ۶۸). انتظار موعود یکی از ایدئولوژی‌های مذهب تشیع است که جریان جاری و ساری در رزم‌نامه‌ها و موضوع تابلونوشته‌ها و پيشاني بندها و نام عمليات‌های بزرگ جبهه (سنگری، ۱۳۸۵: ج ۳، ۳۸) بوده و شاعران شعر دفاع مقدس نیز در اشعار خود به این موضوع اشاره کرده‌اند.

اشعار آیینی، برخاسته از اعتقادات و باورهای شاعران مسلمان بوده و همچون شبکه‌ای منظم و منسجم در ارتباط با یکدیگر عمل می‌کنند. شاعران شعر مهدوی در بسیاری از سروده‌هایش به جنگ و دفاع مقدس اشاره کرده و همین‌طور شاعر شعر دفاع مقدس نیز در اشعار خود از حضرت مهدی ﷺ نام برده و از ایشان درخواست کمک کرده است. این موضوع و تعامل طرفینی، ارتباط عمیق و ناگسستنی این دو گونه شعر آیینی را نشان می‌دهد.

این نوشتار بر آن است که در این بخش، ارتباط و تأثیر مؤلفه‌های باور به حضرت مهدی ﷺ را در شعر دفاع مقدس نشان دهد.

۴-۱. نام امام زمان علیها السلام در شعارهای دوران دفاع مقدس

می‌توان گفت شعار در انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی ناشی از شعور

۱. در این قسمت از اشعاری که درباره دفاع مقدس سروده شده و در آنها به مهدویت و آموزه‌های آن اشاره شده و یا بالعکس در اشعار مهدوی‌ای که شاعر در آن از دفاع مقدس سخن گفته، اشعاری انتخاب شده است.

جمعی و برخاسته از عقاید یک ملت بود که تا آن زمان سابقه نداشت. از جمله شعارها در دوران دفاع مقدس، شعار و رجز «ای لشکر صاحب زمان آماده باش آماده باش / بهر نبردی بی امان آماده باش آماده باش» بود که رزمندگان اسلام را متحول و منقلب می ساخت و آنان برای شهادت در رکاب امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه آماده می شدند.

از جمله نمونه های تأثیرگذاری مهدویت بر دوران دفاع مقدس، می توان به بیت زیر اشاره کرد:

سپاه مهدی صاحب زمان شما هستید شما که نعره تکبیرتان دم عیساست
(شهریار، ۱۳۹۱: ج ۲، ۱۱۶۸)

۴-۲. باور به حضور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه در جبهه ها

مهدیا سرتاسر ایران ما این زمین با شهادت آشنا
مهدیا ای آفتاب تابناک روز روشن کن شب تاریک خاک
در «طریق القدس» و در «فتح المبین» هم در آبادان عزت آفرین
لطف ها کردی و حاضر بوده ای توره لطف و ظفر بگشوده ای
(مصطفی اولیایی)^۱

رزمندگان ز عشق تو سرمست یادت صفای خاطریان
شب های حمله نام تو بر لب چون می رسد ز عشق تو فرمان
در جبهه ها حضور تو پیدا از چشم ما جمال تو پنهان
(جواد محدثی)^۲

نسیان تا نسیان آتشی در ناله ها پیدا است

عطش می بارد از چشمم، نگاهم خیره بر صحراست

کسی می گفت: اودر «دشت عباس» آب در مشکش

میان خط و خون، هر صبح و شب سقای سنگرهاست

۱. نک: هفته نامه اطلاعات فرهنگی، خرداد ماه ۱۳۶۱.

۲. نک: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶/۹/۲۳.

و می‌دیدند بین قبر مفقودان که می‌گردد

به روی شال پیشانیش خط سرخ یا زهراست

(حسین اسرافیلی، به نقل از حجتی، ۱۳۸۵: ۲۸۳)

۳-۴. یاد حضرت مهدی (عج) در جبهه‌ها

ای دلبریکتا بیا، ای محرم دل‌ها بیا تنها تویی مشکل‌گشا، ای رهبر والا بیا ...

رزمندگان در جبهه‌ها، آن راهیان کربلا دارند بر لب این دعا: آقا بیا آقا بیا

(چایچیان، ۱۳۸۲: ۲۹۰)

دیدم امروز شقایقی، بدنی سوخته داشت

و شهیدی که به تن پیرهن سوخته داشت ...

ای که در غیبت خورشید دعا می‌خواندی

در فضا عطر تو پیچید خدا می‌خواندی

(زهرا بیدکی، به نقل از حسینی، ۱۳۸۹: ۸۳)^۱

۴-۴. آرزوی دیدار امام زمان (عج) در جبهه‌ها

اکنون که خط‌آتش و خون پیش روی ماست ای دادخواه خون خدا در برم بیا

من خواب را ز دیده دشمن ربوده‌ام گاهی به خواب دیده پرسش‌گرم بیا

رفتی، گلوله‌های منور غروب کرد ای آرزوی گمشده در سنگرم بیا

(محمدجواد غفورزاده، به نقل از مظفری ساوجی، ۱۳۸۱: ۹۶)

بیا به جمع شهیدان زنده عاشق باش در این مساحت سرسبز چون شقایق باش

بیا که قافله آهنگ کربلا دارد هزار همسفر تشنه بلا دارد

(احمد خوانساری)^۲

۵-۴. رابطه شهدا و رزمندگان با حضرت حجت (عج)

سلام ای جنگجویان دلاور نهنگانی به خاک خون شناور

۱. برای خواندن شعر با این مضمون، نک: براتی‌پور، ۱۳۷۰: ۱۴۰.

۲. نک: ماهنامه سروش، شماره ۲۳۵، ۱۳۶۲/۲/۸.

ولی الله اعظم با شماهاست ملایک در رکابش یار و یاور
(شهریار، ۱۳۹۱: ج ۲، ۱۱۵۴)

ظلمت شب به سرآمد توبیا مهدی جان نور حق جلوه گرآمد توبیا مهدی جان
نوجوانان همه با یاد تو در جبهه به خون جسمشان غوطه ورآمد توبیا مهدی جان
(محمد موحدیان قمی، به نقل از مجاهدی، ۱۳۸۶: ۳۸۰)

۴-۶. جان نثاری

بگذردمی به خاک شهیدان راستین بنگرزخونشان شده دشت و دمن خضاب
ایثار شد به را خدا جان پاکشان گشتند سرفراز از این حسن انتخاب
(مردانی، ۱۳۷۶: ۹۰)

ای برتر از عروج ملک اعتلای تو باشد کمال نعمت رحمان ولای تو
بنگر حسینیان زمان را که می کنند ایثار جان چگونه به کرب و بلای تو
(محمد آزادگان، به نقل از مجاهدی، ۱۳۸۶: ۱۸۶)

۴-۷. استغاثه و درخواست کمک از حضرت مهدی عج

می جوشد آفتاب غزل از سبوی صبح گل می کند سرود فلق از گلوی صبح ...
فریاد استغاثه مهدی بیا شنو کز ره رسیده اند شهیدان کوی صبح
(غلامرضا رحم دل، به نقل از حجتی، ۱۳۸۵: ۱۲۸)

یک نظر سوی شهیدستان نگر جان زهرا جانب ایران نگر
(امیر دستمالچی)^۱

۴-۸. امام زمان عج منتقم خون شهدا

رسد آن سوار غایب شنود پیامشان را به یکی فرود تیغش کشد انتقامشان را
(سیدمهران مولا هویزه، به نقل از مجاهدی، ۱۳۷۹: الف: ۲۳۱)

ای روشنی خون شهیدان راه حق بنیان کن بنیاد ستمکار کجایی
(محسن حافظی، به نقل از حجتی، ۱۳۸۵: ۷۸)

۱. نک: روزنامه کیهان، ۱۳۷۴/۸/۴.

۹-۴. حضرت ولی عصر (عج) حامی رزمندگان

به فتح قلعه قدس و قصاص خون خواهی
رسی به بقعه قاف بقیت اللهی ...
صبور باش به کار جهاد و وقت شناس
فریب هم مخور از شایعات افواهی
فرشتگان و فرستادگان قاف بلند
نمی کنند از امداد غیب کوتاهی
(شهریار، ۱۳۹۱: ج ۲، ۱۱۸۰)

دلم شکستی و جانم هنوز چشم به راهت
شبی سیاهم و در آرزوی طلعت ماهت
تویی که پشت و پناه جهادیان خدایی
که سر جهاد تویی و خداست پشت و پناهت
(همو: ج ۱، ۱۸۰)

۱۰-۴. رزمندگان، یاران حضرت مهدی (عج)

خفتند یاوران تو در خاک و من هنوز
در هاله ای ز بهت و معما نشستهم
ای در هوای تو جاری عطرنسیم بهاران
(مهدی فراهانی منفرد)^۱
یاران عاشق گذشتند از مرز سرخ شهادت
آوای گرم کلامت پیچیده در کوهساران
بردند داغ فراق و بروسعت لاله زاران
(عباس براتی پور)^۲

۱۱-۴. رزمندگان و مدافعان اسلام، سپاه و لشکر امام زمان (عج)

جمکران یک دم به صحرا کن نگه
لشکر دلدادگان آمد زره
جمکران بنگر که یاران آمدند
باشهیدان سربداران آمدند
(عزیزی، ۱۳۷۹: ۷۰)

درون سینه ها غوغاست این ماه
شعار جنگ بر لب هاست این ماه
بود سوی جبهه ها پیوسته عازم
سپاه مهدی زهراست این ماه
(رمضانعلی شیدا)^۱

۱. نک: ماه نامه سروش، شماره ۲۹۷، ۵/۵/۱۳۶۴.

۲. نک: ماه نامه تخصصی شعر، سال ۱۶، شماره ۶۴، آذرماه، ۱۳۸۷: ۱۱۴.

۱۲-۴. زرمندگان و شهدا، زمینه سازان ظهور

زمینه سازان ظهورند شاهدان شهید
اگرچه ماتمشان داغ برجگرفته است
کرامتی که ز خون شهید می جوشد
بیا که دست راز پشت سربسته است
(قادر طهماسبی، به نقل از براتی پور، ۱۳۷۰: ۹۲)

ای مهربان داور من! گشتند مردان میهن
آمیزه اشک و آهن، تا تکسواری بیاید
(سپیده کاشانی، به نقل از مظفری ساوجی، ۱۳۸۱: ۱۱)^۲

۱۳-۴. انتظار در زرمندگان و جبهه ها

می آید از دیار بهاران سپاه گل
بر سر نهاده دختر صحرا کلاه گل
بیدار مانده چشم من آن سوی شب هنوز
در انتظار آمدن ای پگاه گل
(نصر الله مردانی)

آه می کشم تو را با تمام انتظار
پر شکوفه کن مرا ای کرامت بهار
در رهت به انتظار صف به صف نشسته اند
کاروانی از شهید کاروانی از بهار
(علیرضا قزوه، به نقل از حجتی، ۱۳۸۵: ۳۲۲)

با یادت ای سپیده چه شب ها که داشتیم
در باغت ای امید چه گل ها که کاشتیم
بر دفتر زمانه به عنوان خاطرات
هر صفحه را به خون شهیدی نگاشتیم
(سبزواری، ۱۳۸۹: ۳۲۹)

۱۴-۴. گلایه و شکوه به حضرت از طولانی شدن غیبت

بین تو خصم فرومایه را که می ریزد
به قلب مردم ما تیر جان شکار امروز

۱. نک: روزنامه رسالت، ۱۳۶۶/۱/۲۴.

۲. برای خواندن شعر با این مضمون، نک: شعر محمد آزادگان، به نقل از مجاهدی، ۱۳۷۹: ۱۰۹.

ببین چگونه حرامی زباغ می دزد گل شکوفه به گلزار نوبهار امروز
شکست پشت مرا داغ لاله های وطن به سینه نیست مرا جزدلی فکار امروز
(سیمین دخت وحیدی)^۱

یا مهدی ای که لطف خدا از تو جلوه گر یا مهدی ای به نور و صفا، احمدی دگر
تا چند، حجله های شب به پا کنیم؟ تا کی چراغ سوگ جوانان به هر گذر
تا چند بر مزار شهیدان راه تو دست عزا به سینه بکوبیم نوحه گر؟
(چایچیان، ۱۳۸۲: ۲۹۶)^۲

۴-۱۵. در خواست ظهور حضرت

الله الله ای زمان آشوبِ توفان دل بیا
سعی معماران جاهل تا شود باطل بیا
فتنه انگیزان قرار از جمله عالم برده اند
نقش این غولان غافل تا شود زایل بیا
عالمی خونین نگر از ظلم صهیون و صلیب
ای حسام انتقامت را جهان مایل بیا
(سبزواری، ۱۳۸۹: ۱۵۳)

بردور دست این ره چشمی در انتظار است
می آید اسبی اما، افسوس، بی سوار است
پا در رکاب بگذار ای یکه تاز موعود
کاین جا هوا هوای پر حجم انتظار است
(پرویز بیگی حبیب آبادی، به نقل از حسینی، ۱۳۸۹: ۱۷۹)

ز کعبه عزم سفر کن به این دیار بیا چو عطر غنچه نهان تا کی؟ آشکار بیا
بیا که دشت شقایق به داغ آذین گشت توای تسلی صحرای سوگوار بیا

۱. نک: ماه نامه سروش، شماره ۱۴۱، ۱۳۶۱/۲/۴.

۲. برای خواندن شعر با این مضمون، نک: عزیزی، ۱۳۷۹: ۴۲.

تویی تو وارث خون شهید ای گل نور قسم به غربت سنگر مسیح وار بیا
(سپیده کاشانی، به نقل از مجاهدی، ۱۳۷۹: ب: ۲۳)^۱

وگاه حضرت مهدی علیه السلام را به خون شهدا قسم می دهند:
بیا که دیده به راه تو شد سپید بیا به زیر بار غمت پشت ما خمید بیا
در امتداد ره انتظار، منتظر! ز خون منتظران لاله دمید بیا
به پاس حرمت خون شهید و جانبازی که بس حماسه در این نهضت آفرید بیا
(محمد موحدیان قمی، به نقل از مجاهدی، ۱۳۸۶: ۴۴)

۱۶-۴. نوید و مزده ظهور حضرت بقیه الله
غروب عمر شب انتظار نزدیک است طلوع مشرقی آن سوار نزدیک است
بیا! چو لاله تنت را به زخم آذین بند بیا و زود بیا! روز بار نزدیک است
(سهیل محمودی، به نقل از سنگری ۱۳۸۵: ج ۳، ۸۰)

تو کیستی که از آن سوی خاک می آیی به سان ساحت آینه پاک می آیی
به سوگ لاله رخان از فراز از افلاک ز بارگاه ملک تا مغاک می آیی
(پرویز عباسی داکانی)^۲

نتیجه گیری

اعتقاد و باور به مهدی موعود علیه السلام ریشه در قرآن و فطرت انسان ها دارد و تمام ادیان الهی، منتظر ظهور منجی هستند و نوید آمدنش را داده اند. این باور بر تمام شئون فردی و اجتماعی مسلمانان تأثیر گذاشته و در اشعار شاعران نیز راه یافته است.
شعر مهدوی در زبان فارسی قدمتی دیرینه دارد و از همان قرون ابتدایی در اشعار فارسی دیده می شود. این گونه شعر آیینی در ادوار مختلف از نظر ساختار و محتوا تغییر و تحولات فراوانی کرده است. در ادب کلاسیک، از نام حضرت مهدی علیه السلام و دجال، به عنوان دو نماد که در مقابل یکدیگر قرار دارند، یاد می شده است.

۱. برای خواندن شعر با این مضمون نک: شعر محمود شاهری، به نقل از مجاهدی، ۱۳۷۹: ۲۱؛ ژولیده نیشابوری، ۱۳۸۱: ۴۳؛ نعمت الله شمس پور، به نقل از حسینی، ۱۳۸۹: ۲۴۹.
۲. نک: روزنامه کیهان ۱۳۶۶/۳/۱۱.

با پیروزی انقلاب اسلامی و احیای ارزش‌های دینی، زمینه برای بروز اشعار آیینی فراهم شد و شعر مهدوی نیز رشدی چشم‌گیر کرد که با دوره‌های گذشته قابل مقایسه نیست. شهرای شعر مهدوی پس از انقلاب اسلامی از مناظری بایسته که شایسته شعر مهدوی بود، به موضوع انتظار و مهدویت نگریستند و مضامینی که تا آن دوران از آن‌ها یاد نمی‌شد را در اشعار مهدوی وارد کردند. می‌توان به موضوعاتی همچون وظایف شیعه در زمان غیبت، فلسفه غیبت، تأثیر مردم در غیبت، ظهور و دیدار حضرت، نزدیکی به حضرت و... اشاره کرد.

مقاومت در برابر ظلم و جور در تمام جوامع متمدن وجود داشته و قدمت آن به زمان تشکیل اجتماعات بشری برمی‌گردد. به تبع آن، ادب مقاومت نیز دارای پیشینه‌ای کهن است. مقاومت همچون اعتقاد به مهدی موعود، ریشه‌ای قرآنی، تاریخی و اسلامی دارد و این دو فرهنگ، ارتباطی تنگاتنگ با یکدیگر دارند و درهم تنیده‌اند.

بسیاری از اشعار با موضوع ستایش آزادی و آزادگی، ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی، اشعار اعتراض و انتقاد از اوضاع اجتماع و سیاست برای بهبود وضع جامعه و... در قلمرو شعر مقاومت قرار می‌گیرند و حتی حبسیات نیز- البته بسته به نوع محتوا و درون‌مایه آن‌ها- نوعی از ادب مقاومت به شمار می‌روند.

از دیگر گونه‌های نوآوری در شعر پس از انقلاب اسلامی، شعر دفاع مقدس است که جزو سروده‌های مقاومت به حساب می‌آید و در دامنه شعر آیینی جای می‌گیرد. آموزه‌ها و مؤلفه‌های مهدویت، بر دوران دفاع مقدس و شعر آن دوران، تأثیر بسیاری داشته است.

منابع

- آصفی، محمد مهدی (۱۳۹۰ ش)، *انتظار پویا*، ترجمه: تقی متقی، قم، بنیاد فرهنگی مهدی موعود علیه السلام، چاپ هشتم.
- آیینہ وند، صادق (۱۳۹۱ ش)، *ادبیات سیاسی تشیع*، تهران، نشر علم، چاپ دوم.
- اکبری، منوچهر (۱۳۷۰ ش)، *نقد و تحلیل ادبیات انقلاب اسلامی* (ج اول - شعر)، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، چاپ اول.
- امامی، صابر (۱۳۸۳ ش)، «ادبیات مقاومت»، ماه نامه تخصصی شعر، سال دوازدهم، شماره ۳۹.
- امین پور، قیصر (۱۳۹۰ ش)، *مجموعه کامل اشعار قیصر امین پور*، تهران، مروارید، چاپ ششم.
- گروه نویسندگان (۱۳۷۹ ش)، *انتظار در اندیشه ها*، قم، بنیاد فرهنگی مهدی موعود علیه السلام، چاپ اول.
- باباچاهی، علی (۱۳۷۷ ش)، *گزاره های منفرد* (ج ۱)، بی جا، نارنج.
- باقری، ساعد؛ محمدرضا محمدی نیکو (۱۳۸۹ ش)، *شعر امروز پژوهشی مبتنی بر مجموعه شعرهای منتشر شده* (۶۹ - ۵۷)، تهران، انجمن شاعران ایران، چاپ دوم.
- براتی پور، عباس (۱۳۷۰ ش)، *وعده دیدار*، تهران، کتاب جوانه، چاپ اول.
- بصیری، محمد صادق (۱۳۸۸ ش)، *سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادب فارسی* (ج ۱ - از آغاز تا عصر پهلوی)، کرمان، دانشگاه شهید باهنر.
- بوتول، اریک (۱۳۸۱ ش)، «جنگ یا انقلاب اجتماعی»، *مجموعه مقالات جنگ و خاطره*، تهران، دفتر ادبیات و هنر مقاومت، انجمن ایران شناسی فرانسه در ایران، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، چاپ اول.
- بیگی حبیب آبادی، پرویز (۱۳۸۶ ش)، *حماسه های همیشه*، تهران، فرهنگ گستر، چاپ دوم.
- پائنده، حسین (۱۳۹۰ ش)، *گفتمان نقد*، تهران، نیلوفر، چاپ دوم.
- پورسید آقایی، زهرا سادات (۱۳۸۸ ش)، «بررسی تطبیقی شخصیت انسان منتظر با شخصیت سالم از دیدگاه روان شناختی کمال»، *فصل نامه مشرق موعود*، سال سوم، شماره ۱۲، قم، مؤسسه آینده روشن.

- ترابی، ضیاءالدین (۱۳۸۹ش)، *آشنایی با ادبیات مقاومت جهان*، تهران، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، چاپ اول.
- ترکمنی‌آذر، پروین (۱۳۹۱ش)، «تجلی فرهنگ انتظار در قیام‌های دو قرن اول هجری ایران»، فصل‌نامه *شیعه‌شناسی*، سال نهم، شماره ۳۳.
- تونه‌ای، مجتبی (۱۳۹۱ش)، *موعودنامه*، قم، مشهور، چاپ بیست و نهم.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰ش)، *حماسه و عرفان*، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ سیزدهم.
- جوادی‌نیا، مجتبی (۱۳۷۷ش)، «نگاهی به شعر انقلاب»، *ادبیات انقلاب و انقلاب ادبیات*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام، چاپ اول.
- چایچیان، حبیب‌الله (۱۳۸۲ش)، *خلوتگاه راز* (دیوان اشعار مذهبی)، تهران، دنیای دانش، چاپ نهم.
- حجتی، محمد (۱۳۸۵ش)، *یار غایب از نظر* (مجموعه اشعار مهدوی)، قم، مسجد مقدس جمکران، چاپ دوم.
- حسن‌لی، کاووس؛ غلامرضا کافی (۱۳۸۵ش)، «ویژگی‌های شعر عاشورایی از آغاز قرن چهارم تا پایان قرن نهم». فصل‌نامه *علوم انسانی دانشگاه الزهراء علیها السلام*، شماره ۶۳ و ۶۴، زمستان ۱۳۸۵ و بهار ۱۳۸۶، تهران، دانشگاه الزهراء علیها السلام.
- حسن‌لی، کاووس (۱۳۹۱ش)، *گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران*، تهران، ثالث، چاپ سوم.
- حسینی، سید حسن (۱۳۸۹ش)، *گزیده شعر دفاع مقدس*، تهران، سوره مهر، چاپ سوم.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۱ش)، *خورشید مغرب*، تهران، دلیل ما، چاپ سی و دوم.
- خاقانی، افضل‌الدین (۱۳۸۵ش)، *دیوان خاقانی شروانی*، مقابله، تصحیح، مقدمه و تعلیقات: ضیاءالدین سجادی، تهران، زوار، چاپ هشتم.
- دیچز، دیوید (۱۳۸۸ش)، *شیوه‌های نقد ادبی*، ترجمه: غلامحسین یوسفی و محمدتقی صدقیانی، تهران، علمی، چاپ ششم.
- ربانی خوراسگانی، محمدصادق (۱۳۸۸ش)، *بررسی کارکردهای اجتماعی انتظار حضرت مهدی در ایران معاصر*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام، چاپ اول.
- رحمان‌دوست، مجتبی (۱۳۷۹ش)، «رمان مقاومت»، فصل‌نامه *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، شماره ۱۵۶، تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

- رمضان نرگسی، رضا (۱۳۸۴ ش). «دغدغه های میشل فوکو درباره انقلاب اسلامی ایران»، نشریه تاریخ آموزه، شماره ۷.
- زرقانی، مهدی (۱۳۹۱ ش)، چشم انداز شعر معاصر ایران (مجموعه پژوهش و نقد ادبی)، تهران، ثالث، چاپ اول (تحریر دوم).
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۹ ش)، نقد ادبی (ج ۱)، تهران، امیرکبیر.
- ژولیده نیشابوری، حسن (۱۳۸۱ ش)، دلا بسوز که... (مجموعه اشعار آیینی)، تهران، سنایی، چاپ اول.
- سبزواری، حمید (۱۳۸۹ ش)، سرودی دیگر (مجموعه اشعار)، تهران، انجمن قلم ایران، چاپ دوم.
- سجادی، سید محمود (۱۳۸۵ ش)، «ادبیات پایداری»، فصل نامه تخصصی شعر، سال چهاردهم، شماره ۴۷.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۸۰ ش)، نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، تهران، پالیزان، چاپ دوم.
- شریف رضی، محمد بن حسین (۱۳۷۹ ش)، نهج البلاغه. ترجمه: محمد دشتی، قم، مؤمنین، چاپ اول.
- شفایی، امان الله (۱۳۸۹ ش)، «دلایل پیوند عاشورا و انتظار»، از فرات تا فرات (دفتر دوم)، قم، مرکز تخصصی مهدویت، چاپ چهارم.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۷ ش)، شعر معاصر عرب، تهران، سخن، چاپ دوم.
- _____ (۱۳۹۱ ش)، رستاخیز کلمات (درس گفتارهایی درباره نظریه ادبی صورتگراییان روس)، تهران، سخن، چاپ دوم.
- شکارسری، حمیدرضا (۱۳۸۲ ش)، «جمهوری شعری ایران»، ماه نامه تخصصی شعر، سال یازدهم، شماره ۳۴.
- شکری، غالی (۱۳۶۶ ش)، ادب مقاومت، ترجمه: محمد حسین روحانی، تهران، نشر نو، چاپ اول.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۸ ش)، سبک شناسی شعر، تهران، میترا، چاپ چهارم (ویرایش دوم).
- شهریار، محمد حسین (۱۳۹۱ ش)، مجموعه اشعار استاد شهریار، تهران، نگاه، چاپ

- پنجاهم.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۹۱ش). *انتظار، عامل مقاومت*، قم، بنیاد فرهنگی مهدی موعود علیه السلام، چاپ اول.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۳۸۸ش)، *کمال الدین و تمام النعمه*، ترجمه: منصور پهلوان، قم، مسجد مقدس جمکران، چاپ پنجم / ششم.
- طغیانی، اسحاق؛ سید مرتضی میرسعیدی (۱۳۸۷ش)، «تجلی ظهور در ادب منظوم معاصر»، نشریه علوم اجتماعی فرهنگ / اصفهان، شماره ۳۹.
- ظفری، ولی الله (۱۳۷۵ش)، *حسیه در ادب فارسی*، تهران، امیرکبیر.
- عزیزی، احمد (۱۳۸۹ش)، *رؤیای رؤیت* (مجموعه اشعار مهدوی)، تهران، سروش، چاپ سوم.
- عطار نیشابوری، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۸ش)، *الهی نامه عطار*، تهران، سخن، چاپ چهارم (ویرایش دوم).
- علوی مقدم، مهیار؛ زهرا بهرامیان (۱۳۸۹ش)، «بررسی واژه شناختی زبان شعر انتظار»، نشریه ادبیات پایدار، سال اول، شماره دوم.
- کلیدری، جواد (۱۳۸۷ش). «مشخصه های شعر ولایی»، ماه نامه تخصصی شعر، سال شانزدهم، شماره ۶۳.
- کوثری، مسعود (۱۳۷۹ش)، تأملاتی در جامعه شناسی ادبیات، تهران، نشر باز.
- مجاهدی، محمد علی (۱۳۷۹ش - الف)، *شکوه شعر عاشورا در زبان فارسی*، قم، پژوهشکده تحقیقات اسلامی قم، چاپ اول.
- _____ (۱۳۷۹ش - ب)، *آه عاشقان در انتظار موعود* (مجموعه اشعار مهدوی)، قم، سروش.
- _____ (۱۳۸۴ش)، *سیمای مهدی موعود علیه السلام در آئینه شعر فارسی*، قم، مسجد مقدس جمکران، چاپ دوم.
- _____ (۱۳۸۶ش)، *خوشه های طلایی* (مجموعه اشعار مهدوی)، قم، مسجد مقدس جمکران، چاپ چهارم.
- _____ (۱۳۸۷ش)، *سیری در قلمرو شعر نبوی صلی الله علیه و آله و سلم*، قم، مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام، چاپ اول.

- محسنی نیا، ناصر (۱۳۸۸ش)، «مبانی ادبیات مقاومت معاصر ایران و عرب»، نشریه ادبیات پایداری، سال اول.
- محمدپور، اسماعیل (۱۳۸۷ش)، «بر موج آهو»، ماه نامه تخصصی شعر، سال شانزدهم، شماره ۶۳.
- مردانی، محمد علی (۱۳۷۶ش)، عصر انتظار (اشعار مهدوی)، نشر مردانی، چاپ اول.
- مقدادی، بهرام (۱۳۷۸ش)، فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی، تهران، فکر روز، چاپ اول.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲ش)، آینده انقلاب اسلامی ایران، تهران، صدرا، چاپ سی و هفتم.
- _____ (۱۳۹۰ش)، قیام و انقلاب مهدی علیه السلام، تهران، صدرا، چاپ چهل و دوم.
- مظفری ساوجی، مهدی (۱۳۸۱ش)، اشتیاق اطلسی ها، موعود، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶ش)، حکومت جهانی مهدی علیه السلام، قم، نسل جوان، چاپ چهارم.
- مؤید خراسانی، سیدرضا (۱۳۸۸ش)، بهار بی خزان (مجموعه اشعار آیینی)، مشهد، به نشر (آستان قدس رضوی)، چاپ اول.
- نوروززاده، حسن (۱۳۹۰ش)، تحلیل شعر مهدویت پس از انقلاب اسلامی (پایان نامه کارشناسی ارشد)، قم، دانشگاه قم.
- نوین، حسین (۱۳۹۰ش)، «رویکردهای جامعه شناختی در شعر پایداری»، فصل نامه کاوش نامه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۲۳.
- یوسفیان، مهدی (۱۳۹۰ش)، امام مهدی علیه السلام در قرآن، قم، بنیاد فرهنگی مهدی موعود علیه السلام، چاپ هشتم.